

**Ölkə həyatının bütün sahələrində, o cümlədən sənətdə əhəmiyyətli, mütərəqqi rol oynayan ellinizm, nüfuzunun yayılması üçün əlverişli zəmini itirmişdi və Romaya yerini verməli idi. Daha sonra, artıq xristianlığın ilk əsrlərində, memarlıqda yalnız ellinistik və Roma formalarının səslərinə - karnizdəki kapitellərə, dişlərə və modullara, güclü şəkildə yenidən işlənmiş akantlara rast gəlmək olar. Əsrlər boyu çoxlu təhlükəli yolayrıcılarla rastlaşmalarına baxmayaraq erməni memarları öz yollarını tapmışlar.**

Akademik S.Canaşia yazır: Biz artıq Tokarskinin "erməni memarlığı üçnefli tağlı kilsə zalına dair bazilikanın emalı zamanı əldə olunan nəticələrlə kifayətlənmir" mövzusunda mülahizələrini yuxarıda qeyd etmişik. Onlar qübbə ilə örtülmüş bir kilsə binasını yaratmaq vəzifəsini parlaq şəkildə həll edirlər".

Daha sonra deyilir: "maraqlıdır ki, daha sonra XII-XIII əsrlərdə kilsə memarlığında günbəz artıq yeddi əsr əvvəl qurulmuşdu, memarlar sonuncu yeniliyi - eyvanı yaradaraq hər şeyi eynilə kənd evinə çevirərək, daşda sütunlara əsaslanan işıq deşiyi ilə olan çadır örtüyünü təkrar etmişlər. Ermənistanında günbəz formalı dini tikililərin inkişafı iki müstəqil istiqamətdə getmişdir...". Ermənistanında isə "başlanğıc növlü qədim günbəz kilsələri isə hələ aşkar edilməmişdir", lakin, şübhəsiz ki, Tokarski əmin edir ki, "erməni memarları bu vəziyyəti, xüsusilə yerli bazilikanı - tam şəkildə nəzərə almış və VII əsrin birinci yarısında bir sıra gözəl günbəzli bazilikaları yaratmışlar" və məhz bu "VII əsrin günbəz formalı bazilikalarında növbəti əsrlərdə Zaqaqaziyanın kilsə memarlığı üçün səciyyəvi olan xaç şəkilli kilsə forması yara-



irəli gedir. Qiymətləndirmələrlə irəliləmədən, Tokarskinin kitabında müvafiq yerləri səbrlə araşdıracağıq.

Kitabın "dırnağı" bütün Cənubi Gürcüstanı öz əhalisi ilə, mədəniyyəti ilə xarici bir dünya kimi təsvir etmək cəhdindən irəli gəlir.

Burada söhbət Çorox çayı hövzəsində və Kür çayının yuxarı hissəsində yerləşən Cənubi gürcü əyalətlərindən gedir. Gürcüstanda quldarlıq dövlətçiliyinin süqutundan əvvəl bu sahələr bilavasitə olaraq Şərqi Gürcüstan və Qərbi Gürcüstan çarlıqlarının hüduqlarına daxil idi. Gürcüstanda feodal

nin məhz bu əraziyə aid olmasına dair heç bir şübhə etmir. Bir halda ki, o, öz mövzusunda X əsrin ikinci yarısındakı "Tao-Klarceti memarlığı" zamanı Oşqda, İşxanda və Tbetdə tikilən gözəl qurğular kimi danışır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər qorunub saxlanılan Tbet abidəsi Tao-Klarcetinin ən şimal bölgələrindən biri olan Şavşeti ərazisində yerləşir. Başqa bir halda Tokarskinin qeydində bu torpaqlar "Çorox çayı ərazisindəki vilayətlər" adlandırılır, əksər hallarda isə onlar kitabda Tao-Klarceti adını əvəz edən Tayk (Tao adının erməni forması) adlandırılır. Bəs



**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında  
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına  
Dövlət Dəstəyi Fondu**

# KİVDİF

[www.kivdf.gov.az](http://www.kivdf.gov.az)

*Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb*

## Ermənilərin mızdu yazarlarının saxtakarlıqları

dılır"...

"Əvvəllər Bizans abidələri kimi yaradılmış erməni abidələri, inandırıcı şəkildə bu növün bazilikanın əsasında inkişaf etdiyini göstərir". Nəhayət, Tokarski bəyan edir ki, VII əsrin birinci yarısına qədər "erməni memarlarının bütün sonrakı nəsillərinin yaradıcılığında bir çox dəyişikliklərə baxmayaraq, tam olaraq yaranmış erməni klassikasından danışmaq artıq mümkündür".

Beləliklə də, bütün əsas memarlıq formaları yerindəcə əmələ gəlmiş, buradan isə başqa ölkələrə yayılmışdır. Ovçuları məsələnin bu cür qoyuluşuna dair hüquqlarından məhrum etməyə ehtiyac yoxdur. Oxucunun tələbləri təvazökardır. O, yalnız faktları və sübutları tələb edir. Bəs bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Tokarskinin faktları və sübutları nələrdən ibarətdir?

Tokarskinin ən parlaq elmi metodologiyası və ictimai münasibətləri onun erməni memarlığının gürcü xalqının memarlığına, ermənilərin əsrlərdən bəri yaşamış qonşusuna olan münasibətindən bəhs edir. Burada, əlbəttə ki, heç bir mədəni mübadilə yoxdur, burada müəllif, hətta yuxarıda da qeyd edilən birtərəfli təsirin təsdiqi edilmiş ilə kifayətlənmir - o, daha da

*"Əvvəllər Bizans abidələri kimi yaradılmış erməni abidələri, inandırıcı şəkildə bu növün bazilikanın əsasında inkişaf etdiyini göstərir". Nəhayət, Tokarski bəyan edir ki, VII əsrin birinci yarısına qədər "erməni memarlarının bütün sonrakı nəsillərinin yaradıcılığında bir çox dəyişikliklərə baxmayaraq, tam olaraq yaranmış erməni klassikasından danışmaq artıq mümkündür" Beləliklə də, bütün əsas memarlıq formaları yerindəcə əmələ gəlmiş, buradan isə başqa ölkələrə yayılmışdır. Ovçuları məsələnin bu cür qoyuluşuna dair hüquqlarından məhrum etməyə ehtiyac yoxdur. Oxucunun tələbləri təvazökardır*

münasibətlərinin yarandığı dövrdə onlar adətən Gürcüstanın aparıcı olan Tao və Klarceti sahələrinin Tao-Klarceti (IX-X əsrlər) adlandırıldığı ən əhəmiyyətli feodal quruluşlarından birinə daxil idi. Bu əyalətlərdən başqa, digər bölgələr də Tao-Klarceti çarlığına daxil olmuş və onun həyatında görkəmli rol oynamışlar: Adçara (Acaristan), Şavşeti, Samtsxe, Cavaxeti, Artaani (Ərdahan; o vaxt bu - sonralar onun mərkəzi olmuş və şəhərdən yox vilayətdən belə bir ad almışdı), Kola, Speri və s. Tokarski məsələ-

bu diyar haqqında nə qeyd olunur?

Ərazi. Bu "Çorox çayı hövzəsindəki Qərbi erməni vilayətləri" vaxtilə erəb istilası zamanı məşhur knyaz ailələrinin, Baqratidlərin olduğu yer idi; X əsrin ikinci yarısında isə ağıllı və enerjili tayk olan David Kuropalatin hakimiyyətinin altında keçmişdi ki, bu da həmin ərazilərin "əzəli erməni torpaqları" olduğunu göstərir ("belə bir üsul, 10-cu əsrin ikinci yarısındakı Tao-Klarceti memarlığında, Oşq, İşxan və Tbetdə gözəl quruluşların inşa edildiyi zamanlarda da müşahidə

olunur...).

Baqratid Ermənistanının bu əzəli erməni torpaqları ilə əlaqələri hamıya məlumdur. "Çorox hövzəsində yerləşən Ermənistanın qərb rayonları", "İşxandan, Taykın xalkidonit vilayətinin qədim erməni kəndindən", "Taykın xalkidonit erməni vilayətindən olan Nerses" - Bəs bu qətiyyətli bəyanat nəyə əsaslanır? Heç nəyə. Tokarskinin nə faktları, nə də ki, mülahizələri onun tezisinin xeyrinə deyildir. Amma istənilən halda, hətta az obyektiv olsa belə, o, bu sahələrin ərazi mənsubiyyəti məsələsini ay-

dınlaşdırma bilirdi. Əgər o, gürcü xəbərlərindən istifadə etmək istəmirsə, yunan-roma mənbələrindən istifadə etmək imkanına malik idi və bu baxımdan erməni məlumatlarına az diqqət yetirməli idi.

Ən nüfuzlu tarixi mənbələrin ifadələrinə əsaslanaraq, bu ərazinin əsl, elmi nöqtəyi-nəzərdən tarixini bərpa etmək heç də çətin deyildir. Artıq e.ə. VI-V əsrlərdən etibarən Xald dövlətinin cənubuna, Mesopotamiya yurduna daxil olan erməni tayfaları yalnız e. ə. 189 - cu ildən sonra Dərçan və Karin kimi rayonları işğal etmişlər. Ərzurum bölgəsi (Strabon). Bundan sonra Gürcüstanla Ermənistanın arasındakı sərhəd xətti Arazdan (Apollodor) keçir. E.ə. I əsrin 70-ci illərində II Tiqranın dövründə Ermənistanın sərhədləri daha da genişlənir. Bu anda isə Speri əyalətinin işğal olunduğunu hesab edək (Strabon - Sispirtida). Tao da Gürcüstanın daixilində qalmıq davam edirdi: erməni vilayətlərini ətraflı şəkildə sadalamasına baxmayaraq, Strabon (e.ə. I əsrin əvvəlləri) onların arasındakı heç bir yerdə Taonun adını çəkmir.

**Vahid Öməröv,**  
**Fələfə üzrə fəlsəfə doktoru,**  
**dosent**